

УДК 355.48(497.11)"1914/1918"
355.134.2(497.11)"1914/1918"

COBISS.SR-ID 282334476

Ма Александар Динчић,
Историчар, Ниш
e-mail: adincic21@gmail.com

КРАЋИ ИСТОРИЈАТ УЧЕШЋА 16. ПЕШАДИЈСКОГ ПУКА „ЦАР НИКОЛА II” У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ (1914–1918)

АПСТРАКТ: Шеснаести пешадијски пук „Цар Никола II” је за време Првог светског рата, као и у балканским ратовима (1912–1913), припадао Моравској дивизији I позива, регрутујући људство са подручја Нишког, Лесковачког и Моравско-јагодинског округа, као и једног дела Алексиначког, Моравског, Сврљишког и Белопаланачког среза (ближе Нишу). Рад је покушај да се помоћу доступне историјске грађе, сачуваних ратних дневника и објављене литературе прикаже краћи историјат учешћа пука у Првом светском рату, од Церске битке до његовог коначног расформирања на Солунском фронту.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: пук, Моравска дивизија, битке, губици, Аустро-угари, Бугари, Немци.

ОД БАЛКАНСКИХ РАТОВА ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Пре почетка Првог балканског рата, јединице 16. пешадијског пука (даље: пук) „Цар Никола II”¹ Моравске дивизије I позива

¹ Шеснаести пешадијски пук је 24. августа 1911. године добио назив 16. пешадијски пук „Цар Никола II” у славу руског цара. С друге стране, руски цар је срп-

оглас о мобилизацији затекао је у Нишу, где се и налазило седиште пука и Моравске дивизијске области.²

У исто место су дворским возом допутовали краљ Петар I Карађорђевић, регент Александар, принц Ђорђе и председник српске владе Никола Пашић. Краљ Петар је већ 18. октобра 1912. издао јавну прокламацију српском народу и позвао га у рат против Турске, док је нешто раније (7. октобра) била проглашена мобилизација читаве војске.³

Иако је носио назив „Нишки пук“, будући да је највећи проценат ратника чинило људство из Ниша и Нишког среза, у 16. пук су мобилисани и регрути са подручја Лесковачког округа, једног дела алексиначког, моравског, сврљичког и белопаљаначког среза (ближе Нишу) и Моравско-јагодинског округа.⁴

Пукови Моравске дивизије I позива достојно и храбро су се борили у тешким и исцрпљујућим биткама за Куманово, Прилеп, Битољ, на Бабуну, Брегалници, Злетовској реци, Грленским висовима и на другим местима. Моравци, како су их пак други називали, из рата су с правом изашли славом овенчани. Тако је 1. пешадијски (врањски) пук „Књаз Милош Велики“ одликован Карађорђевоом звездом с мачевима IV степена 30. новембра 1913. године. Истим одликовањем и истог дана, као и Златном медаљом за хра-

ског краља Петра I Карађорђевића узео за главару свог 14. пука, који је имао учешће у славним борбама за ослобођење 1810. године (Службени војни лист за 1911. годину (даље: 1911), број (даље: бр) 18, 3. септембар 1911, 1; бр. 17, 18. август 1912, 1).

² Лична архива (даље: ЛА) Мире Стојковић из Београда, Ратни дневник Станојка Стојковића из Репишта, редова 4. чете 1. батаљона 16. пука „Цар Никола II“ – непагиниран (у даљем тексту: Ратни дневник Станојка Стојковића...).

³ Група аутора, *Први балкански рат 1912–1913 (операције српске војске)*, књига 1, Београд: Војноисторијски институт, 1959), 308, 507; *Политика* (1912), бр. 3132, 6. октобар 1912, 2; бр. 3136, 9. октобар, 1.

⁴ Војни архив (даље: ВА), фонд Непријатељска архива (даље: НА), кутија (даље: кут). 10, фасцикла (даље: ф) 1. Записник саслушања Танасија Динића Тасе пред Управом државне безбедности ФНРЈ – испостава у Београду, 1. фебруар 1946, стр. 8. Динић је на почетку Првог светског рата био поручник – командир 4. чете 1. батаљона 16. пука и истакао се по својој великој храбрости због чега је два пута предлаган за Орден Карађорђевог звезде с мачевима IV реда. (О томе: ВА, фонд Војска Краљевине Србије (даље: ВКС), пописник (даље: п) 9, кутија (даље: кут) 45, фасцикла (даље: ф) 1, регистарски број (даље: рег. бр) 1/1, лист (даље: л) 116) Званично је одликован Указом од 8. јуна (21. јуна) 1915. године (*Службени војни лист* (1915), бр. 16, 8. јун 1915, 282).

брост (24. мај 1913), одликован је 16. пук, који је први истакао заставу у ослобођеном Скопљу. Трећи пешадијски (пиротски) пук одликован је Златном медаљом за храброст 30. новембра 1913, док је највише заслуга из рата понео 2. пешадијски (топлички) пук „Књаз Михајло”. Након битке на Грленским висовима због незапамћеног јунаштва војника и старешина с правом је назван „Гвоздени пук”. Одликован је Златном медаљом за храброст 24. маја 1913. и Карађорђевоом звездом с мачевима IV степена 30. новембра 1913. године.⁵

Осим у борбама за ослобођење Куманова, Скопља и Битоља, 16. пук је учествовао и у сузбијању арнаутских напада. Војници су били десетковани како на бојном пољу, тако и након појаве трбушног тифуса у Битољу.⁶

Побуњени Арнаути су почетком 1913. масовно насртали у западној Македонији ради пљачке, тако да су малобројни српски гарнизони тешко одолевали. Најтежа ситуација била је у пределима око Дебра, који је био најугроженији. Те крајеве је штитио 16. пук, који је све теже одолевао нападима и трпео значајне губитке. Зато је одлучено да се из Моравске дивизије I позива издвоји 2. пешадијски пук „Књаз Михаило”, пошаље у рејон Дебра и осигура границу као проверена и јака борбена јединица.⁷

Пук је након завршетка рата са Турцима остао у Штипу, а уочи рата с Бугарском био је размештен у близини самог места.⁸

У новом балканском рату учествовао је у операцијама на Брегалници – на Овчем пољу, смењујући на десном крилу 6. пук Дринске дивизије I позива, а затим се борио и на Грленским висовима, на самој бугарској граници. Након бугарског пораза одлази у Велес, где је и сачекао потписивање примирја.⁹

Као и неке друге јединице, јединице пука након завршетка балканских ратова нису биле у потпуности демобилисане због за-

⁵ Државни календар Краљевине Србије за годину 1914 која је проста, Београд (даље: Државни календар Краљевине Србије за годину 1914...), 1914, 283.

⁶ Ратни дневник Станојка Стојковића.

⁷ Радоје Костић, „Други пешадијски пук 'Књаза Михаила' на Брегалници 1913. године”, *Зборник Народног музеја Ниш*, број 21, (Ниш: 2012), 47.

⁸ Ратни дневник Станојка Стојковића.

⁹ *Исто*.

штите границе од напада непријатељски настројених Арнаута. Стигла је наредба да се трећина људства отпусти кућама, друга да остане на граници, а трећа да се упути за Битољ. Тако је један део пука учествовао у сузбијању арнаутских напада на српској територији која је била добијена по завршетку ратова.¹⁰

У јуну 1914. године, након атентата у Сарајеву, изванредан број резервиста поново је био позван у своје јединице. Када се сазнало да се Арнаутска овако пута туку међу собом, половина је послата да појача граничну стражу, а друга половина кућама. Међутим, већ 25. јула уследила је нова мобилизација. Ослобођено људство није се честито ни одморало.¹¹

НОВА МОБИЛИЗАЦИЈА И ОДЛАЗАК НА БОЈИШТЕ

Мобилизацијско место пука на почетку српско-аустроугарског рата било је у Нишу, код касарне 2. пешадијског пука „Књаз Михаило” у Јагодин-мали и у матичној касарни на Бубњу. Кратка обука извођена је у Медошеву, недалеко од самог града.¹²

У току мобилизације извршене су и неке промене у официрском (командном) кадру. Пуковник Јован Викторовић, који је предводио пук у балканским ратовима, распоређен је на нову дужност, док су команданти првог и другог батаљона мајори Стојан

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто. О сарајевском атентату и касније мобилизацији опширније у: *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца (даље: Велики рат Србије...)*, књига прва – 1914. година (даље: I), (први период операција – Церска битка), Београд, 1924, 29–37; због економичности, без подналова, места и године издавања у даљем цитирању исте едиције – подаци дати у изворима и литератури); Далибор Денда, „Српска војска у Првом светском рату (бројно стање, организација, формација и опремљеност), *Историјске свеске Андрићевог института*, свеска 11, (Андрићград – Вишеград, новембар 2014), 2–9; Ђорђе Stanković, *Nikola Pašić saveznici i stvaranje Jugoslavije*, (Beograd: Nolit, 1984), 28–43; Срђан Кољевић, „Цистлерова одбрана Младе Босне”, *Историјске свеске Андрићевог института*, свеска 2, Андрићград – Вишеград, (фебруар 2014), 2–19; Мирослав Перишић, „Прилог за предисторију Сарајевског атентата, *Историјске свеске Андрићевог института*, свеска 5, Андрићград – Вишеград, (мај 2014), 2–5.

¹² Ратни дневник Станојка Стојковића.

Милорадовић и Коста Вујичић распоређени у Штаб Команде Моравске дивизијске области.¹³

Војници су примили одела и оружје, али не и обућу, већ су ишли у својим опанцима. У мобилисаној јединици били су војници из резерве и кадра, док су неки кадровци остали у Македонији на граници према Албанији. Бројно стање пука је 30. јула износило: 59 старешина и војника из сталног кадра и још 3.685 из резерве. У пуку је било: 2.951 пушка, два митраљеза, 82 сабље, 389 коња, 24 волова и 36 коњских и волујских кола.¹⁴

Команданти батаљона и митраљеског одељења били су истовремено и команданти возова и старали су се да се све јединице на време припреме за транспорт. Сходно заповести команданта Моравске дивизије I позива, пук је 1. августа требало да се у пет возова транспортује од Ниша до Влашког поља. Први воз је полазио са главне станице у 10 сати пре подне, а остали нешто касније. Маршрута је предвиђала да се у селу Копљаре преноћи, а да се затим у Аранђеловцу добију потребна упутства, као и опрема из тамошњег магацина. Пут је даље водио у Младеновац, где су се војници распоредили по околним висовима, копајући утврђења и чекајући напад Аустроугара.¹⁵ Сви батаљони добили су 12. августа око поднева наређење из Штаба пука да се за два часа спреме, прекину градњу утврђења и крену у правцу Лазаревца и даље према планини Цер.¹⁶

¹³ За команданта пука одређен је пуковник Живан Митровић, за његовог заступника (заменика) – потпуковник Никола Пејчић, ађутанта – мајор Живојин Лавдановић, трупног лекара – санитарски капетан I кл. Јосиф Андрејевић, заменика лекара – др Никола Настић, благајника – писар I кл. Стојан Станковић и свештеника – Љубомир Момчиловић. Уместо мајора Милорадовића, за команданта 1. батаљона одређен је мајор Светозар Богдановић, дотадашњи ађутант команданта, за команданта 2. батаљона – мајор Сотир Јовановић, дотадашњи руководилац слагалишта, за команданта 3. батаљона – мајор Гвозден Ристановић, 4. батаљона – мајор Владимир Тодоровић и за команданта митраљеског одељења – капетан I кл. Димитрије Андрејевић; ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 106; л. 130; л. 142; л. 174; л. 208.

¹⁴ ВА, ВКС, п. 3, кут. 92, ф. 1, рег. бр. 4/2, л. 1.

¹⁵ ВА, ВКС, п. 3, кут. 91, ф. 5, рег. бр. 35/1, л. 1; п. 3, кут. 97, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 2; Ратни дневник Станојка Стојковића.

¹⁶ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 99; л. 156.

ПУК У БИЦИ НА ЦЕРУ, ДРИНИ И КОЛУБАРИ

Пук је са осталим дивизијским јединицама ишао на усиљени марш. По киши и јакој олуји у ноћи 14/15. августа, али и јаком сунцу, што се смењивало из дана у дан. Пљусак је додатно раскаљавао земљу, па је долазило до успоравања марша и заглављивања топова у блату. Око 400 војника заостало је на том путу.¹⁷ Пук је некако стигао на бојиште и уморни војници ушли су у прве борбе. Док је Моравска дивизија оперисала на Иверку, дотле је Комбинована дивизија оперисала на Церу и водила борбу у ноћи 14/15. августа, што је био почетак Церске битке.¹⁸

Приликом расипања српских и аустроугарских снага по Церу дешавало се да су војници по мраку налетали на своје саборце мислећи да су непријатељске трупе. Један такав случај догодио се управо у рејону пристиглог пука и само захваљујући извиђачима, који су се на време идентификовали, није дошло до већег сукоба између две српске јединице. Ипак, отворана је обострана ватра, уз пар лакше рањених војника.¹⁹

Аустроугари су на почетку битке задобили предност, држећи доминирајуће делове планина, док се битка водила за саме врхове: Косанин град (Цер) и Попов парлог (Иверак). Поред тога, заузели су и важну коту – Рашуљачу, где су пласирали своју артиљерију (топове и хаубице) која је наносила велику штету тек пристиглим српским војницима.²⁰

Церска битка је вођена од 15. до 19. августа, док се пук првог дана битке налазио југоисточно од села Текериш. Овде су се утврђивали положаји који су се спуштали од Цера прво на југ, а затим повијали на југоисток према селу Сипуља и Горњој Бадањи, спуштајући се благо ка потоку Ђољаница и околном путу.

¹⁷ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 233.

¹⁸ О том судару Комбиноване и 21. ландвер дивизије, опширније у: Бранко Богдановић, „Церска битка”, *Историјске свеске Андрићевог института*, свеска 8, Андрићград – Вишеград, (август 2014), 12; Миле Бјелајац, „Начелник штаба Комбиноване дивизије Душан П. Трифуновић”, 14–15; Бранимир Гинић, *Битка изнад облака: Цер, Гучево, 1914*, (Лозница: Музеј Подриња, 1989), 35–44.

¹⁹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 100.

²⁰ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 101.

Првог дана битке вођене су борбе нижег интензитета, да би се у наредним данима по један пуковски батаљон смењивао као дивизијска резерва на Текеришком вису. Пук се борио против непријатеља у чијим су редовима служили Срби и Хрвати и у чијим је појединим четама командовало српско особље. Све то је стварало забуну код српских војника који су се више пута уздржавали од гађања или агресивности. Тада је заробљен и један аустроугарски војник из 11. пешадијског пука (Херман Хабле), који је збринут и однет у превијалиште.²¹

Другог дана битке војници и старешине трепели су изузетно јаку непријатељску артиљеријску ватру разорним гранатама и шрапнелима који су наносили велике губитке и правили пометњу.²²

Одлучујућег дана битке вођена је целодневна борба у Горњој Бадањи, као и борбе пуковских патрола на превоју Кик, где је за време трајања битке био смештен Штаб команданта Друге српске армије ђенерала Степе Степановића. У једној таквој борби заробљен је поручник Василије Стошић, а затим масакриран бајонетима. Као непријатељски плен доспели су једна пољска кујна са запрегом и четири војника возара.²³

У периоду повлачења аустроугарских снага са Цера и Иверка и наређења за опште гоњење пораженог непријатеља, пук се налазио у дивизијској резерви, преноћивши у непосредној близини Штаба дивизије на врху Иверка: 2. и 4. батаљон у предњој, а 1. и 3. батаљон и митраљеско одељење у задњој линији. Сутрадан (21. августа) у саставу десне колоне и заједно са 3. пешадијским пуком кренуо је у енергично гоњење аустроугарских одступајућих снага ка Лешници, даље за Лозницу и све до Дрине. Напад се зауставио у селу Клупци. Овде је пук добио задатак да спречи евентуално нови прелазак аустроугарских снага преко Дрине.²⁴

У борбама на Церу, Иверку и приликом интензивног гоњења ка Дрини, пук је имао следеће губитке: погинуло – официра 2, подофицира, каплара и редова 67; рањено – официра 4, подофицира, каплара и редова 343; контузовано – подофицира, каплара и редова

²¹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 223.

²² ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 224.

²³ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 227; л. 229.

²⁴ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 230.

ва 3; нестало – подофицира, каплара и редова 47. Укупно избачено из строја 466.

У истим борбама је утрошено 129.200 метака за пушку и ми-траљез и 20 бомби.²⁵

У Клењу је војницима прочитана наредба престолонаследни-ка Александра Карађорђевића о победи српске војске у Церској би-ци, али и наредба војводе Радомира Путника о војничкој дисци-плини. Прописивала је врло строге мере у случају било каквих из-греда. Времена за одмор било је мало, јер се спремала нова аустро-угарска офанзива преко Дрине.²⁶

Моравска дивизија је у бици на Дрини била распоређена уз саму Дрину – на њеним адама, као и на Сави, у виду тупа десног и левог одсека. Док су се пуковски 2. и 4. батаљон налазили на де-сном крилу, заједно са јединицама 1. пука, дотле су преостала два батаљона била на левом крилу у заједници са 3. пуком и деловима 2. пука.²⁷ На овим положајима батаљони су са осталим дивизиј-ским јединицама, у дводневној борби, од 8. до 9. септембра, одба-цили аустроугарске снаге на леву обалу Дрине и Саве и добили једно кратко примирје.²⁸

Нова аустроугарска офанзива преко Дрине отпочела је 14. септембра. Батаљони који су се борили на десном крилу смењива-ли су се са 20. пуком, повезали телефоном, док су предстраже про-крчиле и повезале пут Бадовинци–Прњавор ради лакшег комуни-цирања.²⁹ Борбе на овом одсеку трајале су све до великог излива-ња Дрине у првој недељи октобра, што је принудило војнике на истуреним положајима да се малим чамцима, као и преко изграђе-них понтонирских мостова евакуишу на десну обалу Затоке.³⁰ Бор-бе су након повлачења Дрине настављене и трајале све до краја месеца.³¹

²⁵ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 231; кут. 493, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 8.

²⁶ ВА, ВКС, п. 9, кут. 2, ф. 1, рег. бр. 2/1; ф. 2, рег. бр. 12/1, л. 1.

²⁷ *Велики рат Србије...*, II, 173–174.

²⁸ ВА, ВКС, п. 6, кут. 493, ф. 1, рег. бр. 2/1, л. 74.

²⁹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 2/1, л. 6.

³⁰ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 2/1, л. 42; л. 43; л. 52.

³¹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 2/1, л. 71.

Аустроугари су успели да пребаце своја два батаљона и једну пољску батерију и тако угрозе Парашницу – место где Дрина прави велику окуку и одакле се нешто даље улива у Саву.³² Тако је почела исцрпљујућа борба за Парашницу, за коју су сами Аустроугари говорили да то „није била борба људи већ лавова”.³³ Положаји 1. и 3. батаљона 16. пука су за време борбених окршаја на Парашници били распоређени источно од рачанске царинарнице, уз саму обалу и на друм који води од Црне Баре за Парашницу.³⁴

Код деснокрилних пукова након одбране границе нове борбе званично су почеле 16. септембра и трајале 41 дан. Најтежа је вођена на положају Рача-Ћумрук, који представља саму окуку Дрине. У нападу аустроугарских војника на ове положаје учествовала су три пука, међу којима и пук „Бана Јелачића”, као и „Фочански”. Ови пукови били су састављени од Хрвата, Муслимана и Срба из Хрватске и Босне. Они су напослетку и решили исход борбе за Парашницу.³⁵

О интензитету борбе говори податак да су из строја били избачени команданти оба батаљона и њихови заступници.³⁶ За време окршаја непријатељски војници су ишли напред, са пушком пребаченом преко рамена, носећи у рукама према глави џакчиће са песком. Чим би се отворила јака ватра, заустављали су се, залегали, постављали џакчиће испред себе и отварали ватру. Овако наступајући, успевали су да дођу до бодљикавих жичаних препрека и скоро до самих српских ровова.³⁷ Раздаљина између српских и аустроугарских војника износила је око 200 метара. На противничкој страни велику предност је чинила артиљерија, припремајући пешадији напад. Врло прецизно је гађала ровове пуковских батаљона и тако наносила велике губитке и старешинама и војницима. Да би се она некако поништила, војници су прибегавали ра-

³² Велики рат Србије..., II, 127.

³³ Видовдан, историја српских ратова 1912–1919 у слици и речи, књига II, Женева–Београд, 1919, 102.

³⁴ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 16.

³⁵ Историјски архив Пирот (даље: ИАП), фонд заоставштине Јована Поповића, кут. 1. Кратак опис борбе на положају Рача-Ћумрук од 3. септембра до 14. октобра 1914. године (даље: Кратак опис борбе на положају Рача-Ћумрук...), сачињен 20. децембра 1914. године, рукопис, стр. 6, 10, 11.

³⁶ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 50.

³⁷ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 30.

зним лукавствима. О дрво би обесили једно војничко одело напуњено сламом, представљајући осматраче. Након тога би се положио немилосрдно засипао гранатама и шрапнелима. За то време ровови су преправљани и још боље утврђивани.³⁸

У свакодневним борбама био је и велики број заробљених. Пуку се најпре предао један Немац, док је водник 1. батаљона резервни наредник Божидар Валожић из Ниша, који је знао чешки језик, приморао још једног официра и 59 војника да му се предају из једног рова.³⁹

Аустроугарски војници имали су велике губитке приликом сваког покушаја да изврше пешадијски напад на добро поседнуте ровове. Пред фронтом 1. батаљона остало је 150–200 незакопаних лешева.⁴⁰ На положаје које је држао 3. батаљон, према процени команданта, пало је 400–500 погинулих или рањених. Приликом сакупљања оружја и спреме из кукурузних поља могли су се чути јак и запомагање рањених, који су од задобијених рана врло брзо умирали. Један српски војник је након три дана нашао мртвог аустроугарског војника који је претходно оглодао све клипове на струковима кукуруза који су се око њега налазили.⁴¹

Недостатак артиљеријске муниције, снажан аустроугарски притисак од 27. октобра, када је дошло до обостраног бајонетског клања војника у рововима, а нарочито губитак Парашнице и могућност опкољавања оба батаљона, условили су повлачење ка Црној Бари. Тиме је и завршено учешће пука у исцрпљујућој бици на Дрини – на делу фронта који је покривала Друга српска армија.⁴²

У овим борбама на Дрини пук је имао следеће губитке: погинуло – официра 7, подофицира, каплара и редова 186; рањено – официра 8, подофицира, каплара и редова 1085; контузовано – официра 2, подофицира, каплара и редова 68; нестало – официра 4, подофицира, каплара и редова 421. Укупно избачено из строја 1781.

³⁸ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 28.

³⁹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 31; л. 32.

⁴⁰ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 11.

⁴¹ ИАП, *Кратак опис борбе на положају Рача–Љумрук...*, 6–7.

⁴² ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 48; л. 49.

У истим борбама је утрошено 1.037.710 метака за пушку и митраљез и 327 бомби.⁴³

Након двомесечне исцрпљујуће Дринске битке почело је, под врло тешким околностима и под сталном борбом, повлачење српске војске ка Ваљеву.⁴⁴ Војска је за време аустроугарске новембарске офанзиве 1914. године била принуђена да се повуче на десну обалу Колубаре и Љига, где су услови за одсудну битку били много повољнији. До 17. новембра јединице су поселе одбрамбену линију која се протезала десном обалом Колубаре и Љига, преко Лазаревца, Сувобора, Маљена, Кадињаче до Ужица. Спреда заштићена поплавленим долинама Колубаре и Љига, позади се ослањала на сувоборско-маљенску греду, пружала је веома повољне услове за сламање нападне моћи противника и прелазак у противофанзиву.⁴⁵

Пук се налазио у дивизијској заштитници приликом повлачења, а затим се повукао иза Човке (кота 272), где је био предвиђен као дивизијска резерва.⁴⁶ Како је сам положај на Човки био врло незгодан, уједно тежак за одбрану, нарочито од аустроугарске артиљерије, то је и дивизијска резерва морала бити укључена у борбе. Најпре су делови пука са једним батаљоном 2. пука „Књаз Михаило” обезбеђивали уредно повлачење српских снага, а затим спречавали противнику прелаз преко Колубаре. Ово је трајало све време десетодневних исцрпљујућих борби на Човки и око ње (15–25. новембра).⁴⁷

По паду Човке дошло је до одступања јединица Моравске дивизије јужно од села Стубице, а затим даље до друма између Лазаревца и Аранђеловца. У долини реке Оњег све јединице су добиле преко потребан одмор, пристигла је артиљеријска муниција, извр-

⁴³ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 10; л. 39; л. 40; л. 41; л. 42; л. 43; л. 45; л. 46; л. 48; л. 49; л. 50.

⁴⁴ Велики рат Србије..., IV, 1.

⁴⁵ Милош Добричанин, *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило”*, (Београд: Интерпрес, 2010), 138.

⁴⁶ ВА, ВКС, п. 9, ф. 1, рег. бр. 2/1, л. 96.

⁴⁷ Велики рат Србије..., IV, 94.

шена је попуна пукова који су највише настрадали и припремана је нападна фаза Колубарске битке.⁴⁸

Пук је 3. децембра нападао добро поседнуто непријатељско узвишење Креница. У садејству са другим пуковима и међусобно се смењујући у истим нападима, у четвородневним тешким борбама, аустроугарске снаге су најпре збачене са узвишења Вис, а потом и са Кренице. Тиме је пут према Лазаревцу био широм отворен, а противничке снаге одбачене преко Колубаре. Пук је у овим борбама заробио једног аустроугарског војника из 53. пешадијског пука.⁴⁹

За време незадрживог напада свих пукова, командант Друге армије је 8. децембра издао наређење да Моравска дивизија учествује у предстојећим борбама за Београд. Хитно ју је форсираним маршем требало упутити на Космај, где би се ставила под команду команданта трупа Одбране Београда. Пук је пред сам полазак правилно запазио слабу противничку одбрану Лазаревца. У садејству са једном четом 12. пука I позива извршен је изненадни ноћни напад на варош и том приликом заробљено 174 аустроугарских војника. Пук се са појединим заробљеницима извукао из Лазаревца, наступао за осталим пуковима, стигавши без проблема на предвиђене положаје. Због овог напада добио је признање команданта Друге српске армије, док је командант одликован Карађорђевог звездом с мачевима IV реда.⁵⁰

Моравска дивизија је већ 9. децембра стигла у Младеновац, а само два дана касније ушла је у састав трупа Одбране Београда, као десна нападна колона. Пук је борбама за Београд узео учешће у освајању доминирајуће коте 304 и том приликом заробио четири официра и 400 непријатељских војника из 74. пешадијског пука, а запленио три митраљеа, један телефон и доста пионирског алата. Целокупни плен је био подељен војницима. Од заробљених митра-

⁴⁸ ВА, ВКС, п. 6, кут. 493, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 148; Ратни дневник Станојка Стојковића.

⁴⁹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 65.

⁵⁰ Ратни дневник Станојка Стојковића; Милан Раденковић, *Колубарска битка*, (Београд: Војноиздавачки завод, 1959), 349.

леза два су предата 2. пуку, док је један остао у пуковском митраљеском одељењу.⁵¹

У даљем наступању, након слабијег аустроугарског отпора стрељачки стројеви су избили једним делом на Ерино брдо, а другим на превој Клупе. При томе је заробљен још један официр и 20 непријатељских војника, док су у плен пала два брдска топа, две каре и један предњак. На Ерином брду војници су чули радосну вест да је 15. децембра Београд ослобођен. Ускоро су се на овом месту окупили и други пукови Моравске дивизије.⁵² Једино су јединице 3. пука ушле у Београд, заједно са регентом Александром и краљем Петром Карађорђевићем.⁵³

Шеснаести пешадијски пук је са осталим јединицама 20. децембра распоређен у Влашкој, близу железничке станице Влашко поље, и ту је провео зиму 1914/1915, као и лето 1915. године. Војници су пуштани кућама на седмодневно одсуство, и то по десет из чете, тако да је у току лета одсуство било и по два пута.⁵⁴ Одсуства су били изузети обвезници из крајева јужно од Шар-планине. Према наређењу команданта Друге армије нису пуштани не само на одсуство већ ни на боловање, нити су смели да се удаљавају из команди због високог процента бекства обвезника из Нових крајева по другим јединицама.⁵⁵

У одбрамбеној и нападној фази Колубарске битке и у борбама за Београд пук је имао следеће губитке: погинуло – официра 5, подофицира, каплара и редова 165; рањено – официра 16, подофицира, каплара и редова 1011; контузовано – подофицира, каплара и редова 4; нестало – подофицира, каплара и редова 417. Укупно избачено из строја 1614.

У истим борбама је утрошено 432.140 метака за пушку и митраљез и 343 бомбе.⁵⁶

⁵¹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 86.

⁵² ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 94; л. 95.

⁵³ Крста Соколовић, *Хиљаду дана страдања (ратни дневник телеграфисте војводе Степе Степановића)*, приредио Живорад Петровић, (Ниш: Просвета, 1995), 41.

⁵⁴ Ратни дневник Станојка Стојковића.

⁵⁵ ВА, ВКС, п. 9, кут. 2, ф. 1, рег. бр. 1/3, л. 1.

⁵⁶ ВА, ВКС, п. 9, кут. 45, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 65; л. 74; л. 86; л. 95.

УЧЕШЋЕ 16. КАДРОВСКОГ ПУКА У ПОХОДУ НА АЛБАНИЈУ

Почетак 1915. године је војнике и старешине Моравске дивизије затекао у борби са новим непријатељем. У Србији је завладала епидемија заразних болести, у којој су примат узели пегави тифус и повратна грозница, односећи животе многих цивила и војника. Највећи број оболелих припадника Моравске дивизије лечио се у Моравској војној болници, која се налазила у Нишу, где је било и седиште српске владе и иностраних дипломатских представника.⁵⁷ Борба против пегавог тифуса је уз помоћ иностраних санитетских мисија трајала до краја маја 1915. године. За време епидемије оболело је 14.078 припадника Моравске дивизије у сва три позива, док број умрлих није познат, па тако ни број умрлих припадника 16. пука.⁵⁸ На основу фрагментарне грађе може се закључити да се један број старешина и војника лечио и умирао у Влашкој и Младеновцу. Други су били транспортовани у Крушевац, Ниш, Лесковац, Пирот и друге градове – тамо где су биле слободне болнице.⁵⁹

Необолели војници и старешине Моравске дивизије припремали су се за нова ратна искушења. Услед заоштрене ситуације на српско-албанској граници, све чешћих упада арнаутских побуњеника и сумњивог држања суседне Бугарске, наређено је да се ради заштите граничних линија на Косову и Метохији и у Македонији пошаљу некомплетни 1, 3. и 16. пешадијски пук првог позива – по три батаљона и једна батерија Моравског артиљеријског пука. Након доласка предвиђених пукова формиран су кадровски пукови,

⁵⁷ Vladimir Stanojević, *Moje ratne beleške i slike*, (Ljubljana: Jugoslovenska tiskarna, 1934), 42–47.

⁵⁸ Музеј примењене уметности (одељење Музеј српског лекарског друштва), Збирка докумената др Симе Карановића (белешке за 1915. годину).

⁵⁹ ВА, ВКС, п. 3А, кут. 206, ф. 4, рег. бр. 2/1; 4/1; 13/1; 14/1; 24/1; 25/1; 36/1; *Ратник – месечни војни лист*, свеска VI, Београд, 1923 (даље: VI/1923), 135–140; III/1925, 173–176; IV/1925, 188–192; V/1925, 162–172; VI/1925, 353–356; Мира Ниношевић, „Војничка гробља у лесковачком срезу из Првог светског рата”, У: *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату 1915–1918*, (Уредници: Мира Ниношевић и Верољуб Трајковић), (Лесковац: Народни музеји у Лесковцу и Врању, 2016), 277–315.

где су борци долазили из сталног кадра, док су резервисти остали у централној Србији у саставу оперативних јединица.⁶⁰

Новоформираним кадровским пуковима Моравске дивизије придодато је људство трупа Нових области из Вардарске и Брегалничке дивизијске области и они су у саставу Охридског и Подримског одреда са другим јединицама учествовали у нападу српске војске на Албанију крајем маја 1915. године.⁶¹

Српска војска је до половине јуна поразила побуњене арнаутске устанике, заузела Елбасан и Тирану и помогла албанском вођи и српском сараднику Есад-паши да угуши устанак у средњој Албанији. У овим борбама српске експедиционе војске учествовао је и 16. кадровски пук (18 официра, 3.582 подофицира, каплара и редова и 600 коња).⁶² Наступао је као десна колона Охридског одреда, разбијајући Арнауте, предвођене Хаци Ћамилом и Мусом Ефендијом, најпре на превоју Гур и Пишкашит и Мали и Шебеник, а потом испред саме Тиране – на превоју Краба-пас.

За време похода у Албанију губици 16. кадровског пука били су: погинуло – подофицира, каплара и редова 13; рањено – подофицира, каплара и редова 47; нестало – подофицира, каплара и редова 18. Укупно избачено из строја 78.⁶³

Губици Арнаута и њима наклоњених становника нису познати. Према извештајима, на положајима где је наступао 16. пук нађено је 30 погинулих устаника. За време борби спаљена су и три села која су сматрана јаким арнаутским упориштима и одакле је из кућа пуцано на српске војнике.⁶⁴

Рачуна се да је испред 16. кадровског пука у борбама на превоју Краба-пас било око 2.000 устаника. Првобитно је требало да учествује њих 5.000, али нису стигли на време. Половина је била

⁶⁰ Велики рат Србије..., VIII, 20–23, 47–48.

⁶¹ Исто, 20, 23, 118, 142.

⁶² У предстојећем војном ангажовању у Албанији, 16. кадровским пуком је командовао потпуковник Никола Пејчић (оперативна јединица), првим батаљоном – мајор Милутин Ивановић (трупе Нових области), другим батаљоном – мајор Вељко Димитријевић (оперативна јединица) и трећим батаљоном – мајор Костадин Костић (трупе Нових области; ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, бр. 3/1, л. 4; л. 10; л. 28).

⁶³ ВА, ВКС, п. 3А, кут. 84, ф. 1, рег. бр. 2/1, л. 2; л. 3; л. 4; л. 5; л. 6.

⁶⁴ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, бр. 3/1, л. 20; л. 23.

поколебана након пораза на Гуру и Пишкашиту и Мали и Шебенику и отишла је својим кућама.⁶⁵

У борбама против Арнаута утрошено је 135.355 метака за пушку, 12.000 метака за митраљез, 354 артиљеријских зрна и 127 бомби. Муницију су највише трошили резервисти из Нових области којима је ово био први сукоб од почетка рата.⁶⁶

Пук је почетком августа, заједно са једном француском батеријом и 3. позицијском батеријом Моравске дивизијске области, дислоциран из Албаније у Охрид и Битољ, ближе бугарској граници.⁶⁷

БОРБЕ У УДРУЖЕНОЈ ОФАНЗИВИ ЦЕНТРАЛНИХ СИЛА И ПОВЛАЧЕЊЕ ПРЕКО АЛБАНИЈЕ

Општи напад Централних сила на Србију започео је 11. октобра 1915. године. Само три дана касније, у ноћи 13/14. октобра, бугарски војници отпочели су напад на целом новоствореном српском Источном фронту, и то без претходне објаве рата.⁶⁸

Друга српска армија је још раније добила наређење да брани гранични фронт према Бугарској – од Височке Ржане до Дашчаног кладенца. Моравска дивизија је са својим трупима, осим 2. пука „Књаз Милош”, који је раније дислоциран у Македонији, посела и утврдила положаје од Нишаве преко Дренове главе, Сињоглавске чуке, Стига и Густог рида, смењујући трупе Тимочке дивизије I позива.⁶⁹

Пук је 26. септембра 1915. у Младеновцу најпре примио заставу, а затим кренуо на воз, где су војници примили један, а у Ве-

⁶⁵ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 24.

⁶⁶ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 11; л. 24.

⁶⁷ Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), заоставштина пуковника Радивоја Бојовића, инвентарни број (даље: инв. бр.), 14.447 II/13, Командант Трупа Нове области – Министру војном, Скопље, 1. септембар 1915. г.

⁶⁸ Милан Зеленика, *Рат Србије и Црне Горе 1915*, (Београд: Војноиздавачки завод Војно дело, 1954), 120, 211.

⁶⁹ Живко Павловић, *Рат Србије са Аустроугарском, Немачком и Бугарском 1915. године*, (Београд: САНУ, 1968), 342.

ликој Плани још три хлеба. Истог дана су дошли у Ниш и после краћег задржавања продужили за Пирот, где су стигли сутрадан и одмах били упућени на положаје. Први дани на пиротском фронту протекли су углавном у поправљању сеоских путева, док је 29. септембра командант пука најхрабријим војницима делио Карађорђе-ве звезде, које су уочи непријатељске инвазије пристигле из Француске. Војници и старешине су добили и нове торбице и маске против загушљивих гасова и били упућени на предвиђени дивизијски сектор, где су одмах почели да копају ровове.⁷⁰

На читавом дивизијском положају 16. пук је обезбедио средњи одсек на Влашкој планини. Док се 1. батаљон налазио у дивизијској резерви – на коти Коњарник, дотле су се 2, 3. и 4. батаљон налазили на положајима на Дреновој глави, Драгановом врху и Царевом делу.⁷¹ Бугарски извештаји говоре о врло јакој фортификацији на положају Дренова глава, док према речима капетана Јована Поповића, „ту није могло ни пиле да пролети и сви напади су скупо плаћени”. Ровови су имали блиндиране надстрешнице које су штитиле војнике од распрскавања граната и шрапнелских кулица. Поред тога, читав потез Дренове главе, односно коте 950, био је повезан рововским саобраћајницама. Испред главних положаја било је шест–седам редова жичане мреже, док је и речна долина била добро обезбеђена.⁷²

Непријатељства са бугарским војницима почела су обостраном разменом артиљеријске ватре. Након такве једнодневне борбе уследио је напад бугарске пешадије. Све до 23. октобра напади су били нешто слабијег интензитета, да би потом јединице 9. софијске дивизије покушале пробијање српске одбране на Дреновој глави у три колоне, ангажујући притом комплетну 1. и 3. бригаду.⁷³ У

⁷⁰ *Ете тако је било: ратни дневници 1912–1918*, приредио Славољуб Штепић, (Смедерево: Newpress Брадарац: Манастир Рукумија, 2014), 266–267.

⁷¹ ВА, ВКС, п. 4, к. 96, ф. 2, рег. бр. 2/1, л. 30.

⁷² *Българската армия въ Световната война 1915-1918 г. Томъ II Войната срещу Сърбия презъ 1915 година (Настъплението на I армия презъ границата отъ 1-и до 14-и октомври; даље: Българската армия въ Световната война...II)*, София, 1936, 500; Предраг Видановић, *Пиротски крај у европском вртлогу 1912–1918*, (Пирот: Историјски архив Пирот, 2015), 215–218.

⁷³ *Българската армия въ Световната война...*, II, 502–508.

даномоћним борбама, упркос противничкој бројчаној надмоћности (један пук нападала су два и још један некомплетни батаљон) и снажној артиљеријској ватри из правца Цариброда, сви батаљони 16. пука одбијали су снажне бугарске нападе. Бугарским војницима су стално пристизала појачања и увек су обнављали нападе на Дреновој глави, најпре преко Камика, а потом и преко Драгановог врха.⁷⁴

Званично је командант Друге српске армије прекинуо ове борбе 25. октобра, када је издао наређење команданту Моравске дивизије да се услед неповољне ситуације у Македонији дивизија упуту преко Власотинца, Лесковца, Медвеђе у Приштину и тамо стави на располагање команданту трупа Нових области. Покрет дивизије почео је дан касније и вршио се врло опрезно како бугарски војници не би приметили и то искористили.⁷⁵ Време је на дан одступања било облачно, док је густа магла у јутарњим сатима прекрила цело бојиште и била добра заштита српској војсци. Бугарски војници су тек након испитивања двојице српских пребега сазнали да је цео фронт напуштен и да се војска повукла вероватно у правцу Беле Паланке.⁷⁶

Делови 16. пука (две чете 1. батаљона) су попут делова 3. пука раније упућени за Ниш, потом у Владичин Хан, где су Бугари пресекли пругу. Остале чете су заједно са артиљеријом и комором одступиле преко села Блато до Бабушнице и даље преко села Граница за Власотинце. Приликом покрета пронађена су 232 погинула бугарска војника око бодљикавих жица у првој одбрамбеној линији – на Дреновој глави, које њихови саборци нису могли да извуку са бојишта. Неки од њих су затечени у положају сечења жице и ту су били онемогућени пушчаном ватром или бомбама.⁷⁷

Губици 16. пука у борбама за одбрану средњег дивизијског одсека на Влашкој планини били су: погинуло – официра, подофицира, каплара и редова 85; рањено – официра, подофицира, капла-

⁷⁴ Исто.

⁷⁵ Живко Павловић, *Рат Србије са Аустроугарском, Немачком и Бугарском...*, 404, 408.

⁷⁶ Българската армия въ Свѣтовната война..., II, 572–573.

⁷⁷ Предраг Видановић, *Пиротски крај у европском вртлогу...*, 215–219; *Ете тако је било: ратни дневници 1912–1918...*, 269.

ра и редова 260; нестало – подофицира, каплара и редова 100; контузовано – каплара и редова 8. Укупно избачено из строја 453.⁷⁸

У истим борбама је утрошено 246.105 метака за пушку, 14.100 митраљеских метака и 123 бомбе.⁷⁹

С друге стране, 1. и 3. бугарска бригада су у најжешћим окршајима који су вођени три дана имале: пет погинулих официра, 258 подофицира и војника, 18 рањених официра, 1.203 подофицира и војника и 85 несталих војника, који су нађени око бодљикавих препрека на Дреновој глави. Укупно је 2.661 старешина и војник био избачен за та три дана.⁸⁰

Командант трупа Нових области ђенерал Петар Бојовића је имао намеру да преузме напад на непријатеља након што Моравска дивизија I позива стигне. Дивизија је требало да преко гребена планине Црне Горе удари у бок позадинским непријатељским снагама у Качаничком теснацу и отвори коридор за пролаз главнине српске војске, како би дошло до преко потребног спајања са савезничким француским војницима који су се већ борили на југу Македоније.⁸¹

Моравска дивизија је због врло лоших путева стигла у Приштину тек 3. новембра, што је искористио противник, извршио напад на Вардарску дивизију, задобио предност и покварио замисао ђенерала Бојовића. Српској војсци је остало да се нада француском успеху у јужној Македонији.⁸² Такође, релативно брзи пад Скопља и без адекватне одбране додатно је озлоједио ђенерала Бојовића. У мемоарима ће забележити да се ниједном речју не може описати како му је било након губитка Скопља, чијим је освајањем од Турака својевремено управљао као начелник Штаба Прве армије. Скопље је изгубио 16. пук, који је први истакао своју заставу по његовом ослобођењу у Првом балканском рату. Ипак, нису му биле упу-

⁷⁸ ВА, ВКС, п. 4, кут. 96, ф. 1, рег. бр. 2/1, л. 220.

⁷⁹ ВА, ВКС, п. 3, кут. 46, ф. 1, рег. бр. 22/5, л. 5.

⁸⁰ *Българската армия въ Свѣтовната война...*, II, 579.

⁸¹ Живко Павловић, *Рат Србије са Аустроугарском, Немачком и Бугарском...*, 740.

⁸² *Исто*.

ћене никакве критике будући да се у вођеним биткама већ показао.⁸³

Покушај српске војске да се од 18. до 20. новембра пробије кроз Качанички теснац ка Скопљу и успостави везу са савезницима у Македонији није успео.⁸⁴

Први, 3. и 16. пук Моравске дивизије I позива одступали су некомплетни. По два батаљона, састављена од сталног људства из кадра, налазила су се у саставу оних одреда којима су припадали након завршетка војног похода у Албанију јуна 1915. године. Остали батаљони (састављени од људства из резерве) су се повлачили са осталим дивизијским јединицама. До спајања људства из сталног кадра и резерве дошло је 22. новембра у селу Врбан код Бујановца, када је и вођена тешка борба против наступајућих бугарских војника. Пук је запосео Врбанску косу, држао је дуже време, али је након огорчене одбране био принуђен на повлачење. У тој борби је погинуо капетан I кл. Милош Калинић, поручник Светозар Станишић је био рањен, док је погинуло још 10 војника и 40 је било рањено.⁸⁵

Кадровски пукови Моравске дивизије I позива имали су значајну улогу у осигурању и одбрани пролаза на Дриму, од 7. до 12. децембра, односно на реци Шкумби, од 15. до 21. децембра. У тим борбама су учешће узели и припадници 16. пука, али као некомплетна јединица. Тако се на одсеку Бабија борило 268 пушака, а западно од Ђукуса, 282 пушке.⁸⁶

Бугари су од 17. до 21. децембра предузели велику акцију за освајање Бабије. У овом походу видног удела имали су њихов 23. и 50. пешадијски пук. Последњи пук се кретао правцем од Кукеша преко Гура и Пишкашита до Бабије. Међутим, 17. децембра дошло је до оружаног сукоба са грчким војницима који су осигуравали своје карауле. Овај сукоб је извесно време зауставио план за муње-

⁸³ Петар Бојовић, *Одбрана Косова Поља 1915. године и заштита одступања српске војске преко Албаније и Црне Горе*, (Београд: Хипнос, 1990), 23.

⁸⁴ Миливоје Алимпић, *Солунски фронт*, (Београд: Војноиздавчки завод, 1967), 35.

⁸⁵ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 31.

⁸⁶ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 29; л. 30.

вито окружење Бабије.⁸⁷ За то време пук је имао задатак да са 2. пуком „Књаз Михаило” пружи само отпор док се главнина снага не пребаци преко Дрима и Шкумбе, а затим да се и он повуче ка Хаџи Бећировом мосту и преко села Мираке према Елбасану. Након што га је прешао последњи војник, Хаџи Бећиров мост је дигнут у ваздух. Бугарски војници више нису предузимали нападе, сматрајући да су одбацавањем српских војника са Бабије извршили велики задатак. Биле су то уједно и последње борбе између Бугара и Срба до отварања нових на Солунском фронту у лето 1916. године.⁸⁸ У тим борбама губици 16. кадровског пука били су 18 рањених војника, док погинулих или несталих није било.⁸⁹

Након уласка у Албанију почело је велико осипање јединица услед зиме, снега, глади, премора, свакодневних арнаутских препада и опште неизвесности. Распрострањена су била бекства, изостајања из колоне или добровољна предаја непријатељу.⁹⁰ На дан 25. децембра 1915. бројно стање 16. пука је износило: 41 официр и 432 подофицира, каплара и редова и коморџија – свега 473 човека, од 2.560 колико је дочекало почетак удружене непријатељске офанзиве.⁹¹

Изморени српски војници су поред побуњених Арнаута постали лак плен и бугарској 3. Дивизији, која их је гонила на Косову и Метохији, делимично у Албанији, у Косовској операцији. Многи су се и сами предавали и одлучили да остатак рата проведу као ратни заробљеници. На тај начин је 3. дивизија успела да зароби 28.210 српских војника, заплени 24.450 пушака, девет митраљеза итд.⁹² Ту се нашао и већи број припадника пука, који су остатак рата провели у заробљеничким логорима у Софији, Ђустендилу, Јам-

⁸⁷ Иванџ Пашиновџ, *Военна история на 23 п. шипченски полкџ (войната сџ Србџтџ – 1915 г.)* (даље: *Военна история на 23 полкџ...*), томџ II (даље: II), София, 1931, 156.

⁸⁸ *Исто*, 159, 161; ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, бр. 3/1, л. 27.

⁸⁹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 27; л. 29; л. 30.

⁹⁰ Ратни дневник Станојка Стојковиџа.

⁹¹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, бр. 10/8, л. 1.

⁹² Бџлгарската армия вџ Свџтовната война 1915-1918 г. Том V Косовска операция, София, 1946, 689.

болу, Врачу и у другим местима. Њих 18, а вероватно и више, заувек је остало у непријатељском ропству.⁹³

Пук се са војницима и старешинама 2. пука „Књаз Михаило” окупио у Елбасану и након тога одступао левом обалом реке Кувајска, кроз села: Нива, Бабуње и Петово. Овај покрет је трајао до 28. јануара, када су се војници чамцима пребацили на леву обалу реке Семени. Затим је извршен марш до села Самола, где се чекала изградња понтонског моста преко реке Војуше. Овде су остављени коњи. Након преласка реке пук је стигао у Валону, коју су тада држали италијански војници. Терен је био глибав и врло незгодан. Када су јединице предвече дошле до улаза у варош, Италијани су начинили кордон не дозволивши никоме да сврати у саму варош. Војници су спроведени јужно од вароши на један спруд и у близини пристаништа чекали савезничке лађе. Један број је спроведен у прихватни логор у Арту, где су након одвајања болесних уследили укрцавање и транспорт за Крф.⁹⁴

ОДМОР И ОПОРАВАК НА КРФУ

Француска лађа „Синаи” (Sinai) довезла је на острво Крф 15. фебруара 1916. у једном великом транспорту 16 официра, четири чиновника и 600 подофицира, каплара и редова 16. пука.⁹⁵

Један број војника и старешина је још пре транспорта за Крф специјалним италијанским лађама превезен у Северну Африку – у Бизерту, где је умрло још 16 болесника или касније пристиглих рањеника са Солунског фронта.⁹⁶ Проређивање пуковског бројног стања наставило се и по пристизању на Крф. До краја априла 1916. још 20 припадника је умрло и сахрањено на овом острву, а касније пребачено у спомен-костурницу у вароши Крф.⁹⁷ Број умрлих на

⁹³ Подаци Државног архива у Великом Трнову о заробљеним припадницима 16. пешадијског пука у бугарским заробљеничким логорима – дати аутору.

⁹⁴ Ратни дневник Стојковића; ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 27.

⁹⁵ *Велики рат Србије...*, XIV, 326.

⁹⁶ АЈ, фонд Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1919–1929 (1918–1933) (даље: 69), ф. 116, јединица описа (даље: јед. оп), 169, л. 20–340.

⁹⁷ АЈ, 69, ф. 121, јед. оп. 175, л. 10–257.

острву Видо и вечно положених у дубине Јонског мора, у Плавој гробници, никада није бројчано, нити поименично утврђен ни у једној српској јединици. Губици од 36 умрлих припадника 16. пука у Грчкој и Северној Африци су најниже процене које су утемељене постојећим именима настрадалих.

Велики губици изискивали су и неопходну попуњу. Одмах по расформирању другог позива, један број војника из 2. пука био је прекомандован у 16. пук. Када је реч о 2. пуку I позива, који је и поред силних искушења био највише сачуван, на службу у 16. пук упућено је: 30 наредника, 42 поднаредника и 50 каплара. На тај начин се јединица мало попунила.⁹⁸

Пук се на Крфу разместио код села Доњи Ипсос, где се налазио велики логор Моравске дивизије. Пошто су јединице биле попуњене до формацијског стања, добиле су и ново наоружање. Војници су примили француске пушке са три метка које нису биле zgodне за руковање, али су биле много прецизније од српских пушака. Поред шлемова, добили су одећу, обућу, ранчеве, торбице и остале потребне ситнице. Започела је и војна обука са новим наоружањем, а извршена су и потребна бојева гађања.⁹⁹

Српска војска је после реорганизације на Крфу требало да буде транспортована за Солун. Ова одлука је одговарала циљевима савезника, углавном Француза, пошто је опорављена српска војска представљала једино појачање које су могли да ставе на располагање заповеднику Солунског фронта генералу Маурису Сарају.¹⁰⁰

Према одлуци генерала Сараја, за смештај српске војске је одређено полуострво Халкидики, јужно од Солуна, где су у долини реке Василисе били уређени логори. Тако је просторија у долини Василисе била подељена на осам логора: Микра са пристаништем, Седески, Сурук-Клински (Сурукли), Захарџијски, Зумбатски и Талиштански логор.¹⁰¹

Јединице Моравске дивизије су се од 18. до 28. априла 1916. из пристаништа Говино превозиле до Микре (код Солуна). Пук је превезен лађом „Аустралија”, на којој је било укрцано 86 официра

⁹⁸ Милош Добричанин, *Топлички гвоздени пук...*, 217.

⁹⁹ Ратни дневник Станојка Стојковића.

¹⁰⁰ Миљивоје Алимпић, *Солунски фронт*, 76.

¹⁰¹ *Исто*, 76–77.

и 2.007 подофицира, каплара, редова и осталог особља.¹⁰² Сваки војник је добио по један појас, на који је била закачена плута у случају опасности од потапања брода. У то време није било сигурно пловити Средоземним морем, понајмање организовати велике војне транспорте с обзиром на то да су се њиме кретали немачки сумарени (подморнице) и потапали бродове са истим транспорима.¹⁰³

Моравска дивизија је након искрцавања кренула у село Сурук-Клински (Сурукли), где је предвиђено формирање логора. Овде се пуна три месеца изводила војна обука, када је стигло наређење за покрет на Солунски фронт.¹⁰⁴

За време боравка у Суруклију, војници 16. пука су свечано прославили Ђурђевдан. Том приликом свештеници су говорили о ђурђевданском уранку и историји, док су команданти такође држали говоре. Борци и старешине славили су под ведрим небом, музика је свирала, кола су играли како српски војници, тако и Грци из оближњих села.¹⁰⁵ Ђаци из гимназија су поред обавезних божјих гађања изводили и соколске вежбе. На Видовдан је одржано богослужење, а затим је обављена заклетва српских и војника муслиманске вероисповести. Пук је прославио и своју војничку славу 3. јула 1916. у присуству регента Александра Карађорђевића и француског генерала Сараја.¹⁰⁶

У Суруклију је пук након темељне војне реорганизације добио и нови командни кадар.¹⁰⁷

¹⁰² Велики рат Србије..., XV, 277.

¹⁰³ Ратни дневник Станојка Стојковића.

¹⁰⁴ Милош Добричанин, *Топлички гвоздени пук...*, 223.

¹⁰⁵ Ратни дневник Станојка Стојковића.

¹⁰⁶ Исто.

¹⁰⁷ За команданта реорганизованог пука одређен је пуковник Димитрије Павловић, за његовог заступника (заменика) – потпуковник Стеван Радовановић, трупног лекара – Узијел Пијаде и свештеника – Љубомир Момчиловић. За команданта 1. батаљона одређен је потпуковник Светозар Богдановић, за команданта 2. батаљона – мајор Димитрије Андријевић и за команданта 3. батаљона – мајор Сава Николић. Команданти митраљеских одељења били су: капетан Харалампје Ђорђевић (1. батаљон), капетан Александар Цветковић (2. батаљон) и капетан Михајло Кековић (3. батаљон); ВА, п. 6, кут. 534, ф. 2, рег. бр. 2/2, л. 1; рег. бр. 7/3, л. 1; кут. 537, ф. 15, рег. бр. 1/44, л. 1.

ПОКРЕТ НА БИТОЉСКО БОЈИШТЕ И ОПЕРАЦИЈЕ НА ЦРНОЈ РЕЦИ

Шеснаести пешадијски пук је попут других пукова кренуо 28. јула из Суруклија на север да, како су војници говорили, „потражи поробљивача земље”. По највећој врућини се марширало преко Солунског поља по равном терену, а онда је уследило пењање уз високу и стрму планину у близини места Гуменце. Након десет дана задржавања на овом терену, пук је прешао преко железничке пруге Солун–Битољ и стигао у варош Воден, продуживши на север до Острвских језера.¹⁰⁸ Овде је настала и позната фотографија из историје српског ратовања на Солунском фронту. Поред војника, на једној каменој плочи било је урезано: „Пут за Србију израдио XVI пеш. пук Цара Николе II 25. јула 1916. год”.¹⁰⁹

Бугарски војници су се у близини Острвских језера добро утврдили на положајима на Горничевској коси. Положај је био доминирајући и врло погодан за одбрану, али и изузетно тежак за напад. Испред непријатељских ровова налазила се густа, ниска шума, којој је било готово немогуће прићи. Пук се на тим позицијама налазио у дивизијској резерви у време предстојеће Горничевске битке и освајања доминирајуће тачке – Малка Нице.¹¹⁰

У време Горничевске битке, делови Моравске дивизије су испитивали непријатељску снагу на Црној реци. Великих успеха имао је управо 16. пук, који је 24. септембра успео да натера бугарске војнике да напусте Крушеград, где ће се ускоро сместити Штаб Моравске дивизије и руководити предстојећим операцијама на Црној реци. Приликом напада на косу испред самог села, делови 1. батаљона су на јуриш заузели један непријатељски ров. У том нападу погинуло је седам војника и 23 су била рањена. Након што освојени сви положаји, батаљон је наставио пут кроз село Кремјан, избио на реку Секуљеву, протерујући притом слаба непријатељска заштитна одељења, и приближио се фронту Вардарске дивизије.

¹⁰⁸ Ратни дневник Станојка Стојковића.

¹⁰⁹ Војни музеј у Београду (даље: ВМ), збирка фотографија, Албум Јована Ст. Ловчевића, А-74/21.

¹¹⁰ Ратни дневник Станојка Стојковића.

Затим је добио наређење да промени правац кретања и да хита ка селу Бач и Броду. Почело је пребацивање српских снага преко Црне реке.¹¹¹

Насупрот Моравској дивизија налазила се бугарска 8. пешадијска дивизија, која је имала задатак да брани читав планински терен око Црне реке, од града Кенали до реке Секуљеве. Читав тај простор она је добро обезбедила жичаним препрекама (четири реда у висини од 4 m). Сам прелаз преко Црне реке обезбеђивале су 1. и 3. бригада, држећи одбрану од 22 km у ширини и наслањајући се на јужне огранке Селечке планине. На овом фронту доминирајући положаји били су сливички (село Сливица) и тепавски (село Тепавци). Иако је терен каменит и тешко проходан, артиљерија се могла пласирати на полошким положајима (село Полог), на коти 1212 (Чуке) и одатле успешно тући наступајућу српску пешадију у долини Црне реке.¹¹²

Због тога су предстојеће операције на Црној реци имале неколико фаза. Најпре је требало форсирати реку и освојити сливичке и тепавске положаје, а затим продужити дејства према коти 1212 и најзад нападати коту 1050 (врх Селечке планине). У овим борбама Моравска дивизија је наступала у две колоне. Пук се налазио у левој колони, са 3. пољском батеријом и 6. данглисовом батеријом и имао је задатак да форсира Црну реку код Брода и потпомаже у нападу на Велесело и Тепавце.¹¹³

Пук је имао значајно место у борбама за освајање сливичких положаја, од 30. септембра до 8. октобра. Делови 2. батаљона су извршили јуриш на непријатељски утврђени положај на левој обали Црне реке, разбили га и заузели потез Чуке, југоисточно од села Сливице. Том приликом заробљена су два официра, 202 војника и заплењена су четири митраљеза, као и велики број пушака, бомби и пионирског алата.¹¹⁴

¹¹¹ ИАН, ЛФСН, кут. 2. Наредба О. бр. 1731 Команданта 1. пешадијског пука за 11. април 1917. године (даље: Наредба О. бр. 1731), л. 852; л. 852.

¹¹² Петар Дошкинов, *Есенното сражение на Македонския боенъ театъръ – 1916*, часть 1 (Борбата за Битоля), (София: 1937), 25.

¹¹³ Исто, 63, 65.

¹¹⁴ ИАН, ЛФСН, кут. 2. Наредба О. бр. 1676 Команданта 1. пешадијског пука за 3. април 1917. године (даље: Наредба О. бр. 1676), л. 827.

Одмах након пада сливичких положаја временске прилике су се промениле и борбе су се морале свести само на обострано артиљеријско дејство.¹¹⁵ Ипак, нису сви пукови успели да пређу Црну реку. Десна колона је добила заповест да освоји тепавске положаје и сачека леву колону, која је требало да пређе Црну реку на свом одсеку. Међутим, непријатељски отпор је био врло јак. Од 10. октобра до 13. новембра развиле су се још јаче борбе у луку Црне реке. Након пада бугарских положаја и расцепа фронта 8. пешадијске дивизије, у помоћ су пристигли немачки војници из 42. пука 217. дивизије и започеле још јаче утврђивање северно од Црне реке. Командант 8. дивизије је добио наређење да по реорганизацији изврши контранапад и баци српске снаге назад преко Црне реке.¹¹⁶

Коначно, 13. новембра, након седмочасовне солидне артиљеријске припреме, отпочео је снажан напад пешадије Моравске и Вардарске дивизије. На фронту леве колоне Моравске и Вардарске дивизије борба је истог дана достигла врхунац. Грување топова се сливало у непрекидан одјек који се преламао на околне висове. Непријатељски положаји били су засипани унакрсном ватром. Јасно се видело комешање непријатеља у стрељачким заклонима, као и бекство појединих војника и одељења. Са бочних осматрачница на полошким положајима видело се и како пешадија Моравске и Вардарске дивизије јуриша, како 16. пук и један део француског 2. бис зуавског пука упадају у непријатељске заклоне и како отпочиње борба бајонетима после које непријатељ у паници напушта положаје. Нарочито су крваве борбе вођене за положаје Редут, Рудина и Мартинци. У рововима је остало много погинулих немачких војника, али су и губици 16. пука били велики. Тога дана су из строја избачена 162 официра, подофицира и војника.¹¹⁷

Приликом освајања тепавских положаја нарочито су се истакли 1. и 2. батаљон 16. пука. После напада на Каменитој чуки, Облој чуки и Редуту, који су без прекида трајали три дана и ноћи, по магли и кишном времену, немачки војници били су принуђени

¹¹⁵ М.Алимпих, *Солунски фронт*, 193.

¹¹⁶ Петар Дошкинов, *Есенното сражение на Македонскија...*, 192.

¹¹⁷ ВА, ВКС, п. 4, кут. 42, ф. 3, рег. бр. 1/10; Стојан Николић, „О нападу на коту 1212. и њеном освојењу”, *Ратник*, бр. XII, (1930), 36.

да најзад напусте положаје југоисточно од Тепавца, које су претходно држали пуних 25 дана. Први батаљон је успео да зароби два официра, 200 војника и заплени 250 пушака, један рововски топ (са седам бомби), један митраљез и један велики артиљеријски перископ. У овим борбама се истакао редов 1. чете 1. батаљона Милан Ђурица, који је међу првима ускочио у немачке ровове на Редуту и том приликом заробио једног официра и 28 војника.¹¹⁸

Након пада Редута на исти положај је дошао командант Моравске дивизије пуковник Стеван Миловановић у пратњи швајцарског криминолога др Арчибалда Рајса, који је у својим сећањима оставио и запис са разбојишта.¹¹⁹

Тако је Моравска дивизија успела да пробије немачки фронт, заузме планински масив југоисточно од Тепавца, а већ сутрадан и село.¹²⁰

Следећа доминирајућа тачка пред Моравском дивизијом била је кота 1212, која се налази на јужном делу Селечке планине. Она је била нарочито важна јер је њен пад значио слабљење одбране на битољском правцу, односно одбрану Битоља, као и правца ка Прилепу.¹²¹

Међутим, да би се дошло до саме коте, требало је савладати одбрамбене тачке на чукама. То није био лак задатак јер је поред каменитог терена постојала и снажна одбрана, коју су организова-

¹¹⁸ ИАН, ЛФСН, кут. 2. Наредба А. Ђ. Бр. 10314, л. 885; Нареба О. Бр. 1731, л. 853; л. 854.

¹¹⁹ Рудолф Арчибалд Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима*, (Београд: Државана штапмарија, 1928), 267. Рајс ће записати: „Пре него што смо дошли до 'Редута', једног врло јаког положаја, прелазимо неку врсту висоравни, покривене рововима и остацима материала. Ту су гранате које нису експлодирале, бомбе, делови опреме; тамо је један Бугарин којег је граната пресекла на двоје. Ноге и трбух су залепљени иза једног великог камена, његов труп и глава су на пет метара даље у пољу. Косом стижемо до подножја Редута и ту остављамо своје коње да се попнемо пешице до врха. 'Редут' је био јак, али много мање неодољив него Кајмакчалан. Њега је освојио 16-ти пук. Бранио га је 40 и 156 немачки пук, појачан са два батаљона магдебуршких ловаца.”

¹²⁰ Миливоје Алимпић, *Солунски фронт*, 222, 224.

¹²¹ Стојан Николић, *О нападу на коту 1212. и њеном освојењу*, 36.

ли бугарски и немачки војници на свим нападним правцима (Скочивар–Јароток–Гњилеш).¹²²

Услед неповољних атмосферских прилика (магле, кише и снега), дејства на фронту Прве српске армије су се у почетку сводила на обострана пушкарања предњих делова и борбу ручним бомбама, а када се време мало поправило, уследио је удружени напад Моравске и Дунавске дивизије на коту 1212. Одсудна борба је почела 18. новембра. Моравска дивизија је наступала заједно са 2. бис зуавским пуком и успела је да на бајонете протера непријатеља из ровова истог дана. Уследио је покушај Бугара и Немаца да поврате изгубљене положаје, али без успеха.¹²³

Положаје на чукама су нападали пукови Моравске и Дунавске дивизије из више праваца и сви су подједнако имали заслуга у освајању коте 1212. На фронту пука, јужно од села Јаротока, 2. батаљон је 17. новембра успео да изврши јуриш на положај Три шиљка, заузме га, заробивши притом 30 војника и запленивши њихова два митраљеза и тако делимично допринесе паду коте 1212.¹²⁴

Након што је завршила операцију на Црној реци, Моравска дивизија је прешла Ореховачки поток, избила на јужне падине коте 1050, са циљем да овлада северним масивом Селечке планине. Тај масив, познат као кота 1050, непријатељи су добро посели и поврх тога стално довлачили појачања. Најпре су овај положај нападали Италијани, без успеха, затим Французи и коначно српски војници. На истоименој коти бугарски војници су направили прави мали град-утврђење, са одличним заклонима, високим жичаним препрекама и добро позиционираном артиљеријом. У предаху између борби војници су по целој коти сакупљали остатке шрапнела испаљених из савезничких топова и од њих изградили макету градића којем су дали име Јешма.¹²⁵

Првог дана напада изгледало је да ће и ова кота брзо пасти, пошто су упркос јакој артиљеријској ватри, протерани предњи де-

¹²² ВА, ВКС, п. 9, кут. 178, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 16.

¹²³ Миливоје Алимпих, *Солунски фронт*, 229–234.

¹²⁴ ИАН, ЛФСН, кут. 2, Наредба Ађ. Бр. 10314, л. 869; л. 870; л. 871.

¹²⁵ Иван Калајджиев, *Отъ Кюстендилъ до 1050 (писма отъ фронта)*, Софиа, 1918, 171.

лови немачког Гардијског ловачког батаљона, који су се грчевито борили.¹²⁶ Нарочито је био снажан немачки контранапад у ноћи 20/21. новембра на положаје које је држао 16. пук источно од села Могленци. У само свитање 21. новембра, Немци су предузели контранапад искористивши мрачну ноћ и јак ветар. У том нападу су ангажовали 11. гренадирски пук, који се пробијао поред источне ивице села Могленци, према центру борбених распореда пука. Овај немачки пук је успео да изненадним нападом одбаци ретку посаду стрељачких линија и тако продре на сам положај 16. пука. Због овога је 1. чета 1. батаљона била принуђена да се повуче на згоднији прихватни положај. Некако се консолидовала и потом отворила јаку ватру у десни непријатељски бок. Немци су били поколебани, нарочито од снажне митраљеске ватре. У међувремену су се прикупили 2. и 3. батаљон. Уследио је снажан напад и након целодневне борбе нападачи су били протерани. На положајима је избројано 450 немачких погинулих војника и старешина (осам официра). Овом приликом заробљена су два немачка официра и 38 војника, 128 пушака и један рововски топ.¹²⁷ У борби се истакао поднаредник 1. чете 1. батаљона Богомир Милојевић, који је заробио два немачка официра, 35 војника и запленио поменути рововски топ.¹²⁸

Нови напад на коту 1050 Моравска дивизија је предузела 22. новембра, када је командант Прве српске армије издао наређење за општи напад пошто им се придружила 17. француска дивизија. Предњи делови тада су успели да се приближе немачким и бугарским линијама, али су ту били задржани убитачном митраљеском и пушчаном ватром, тако да су само на једном малом одсеку продри у непријатељски положај, одакле су брзим убацивањем непријатељских појачања и борбом прса у прса били одбачени.¹²⁹ Бугарски и немачки војници су задржали положаје на коти 1050 све до 26. јуна 1918. године.¹³⁰

¹²⁶ Миливоје Алимпић, *Солунски фронт*, 239.

¹²⁷ ИАН, ЛФСН, кут. 2, Наредба О. Бр. 1731, л. 854.

¹²⁸ ИАН, ЛФСН, кут. 2, Наредба Ађ. Бр. 9192, л. 881.

¹²⁹ Миливоје Алимпић, *Солунски фронт*, 240, 246.

¹³⁰ Иван Калајџиев, *Отъ Кюстендилъ до 1050...*, 174.

У исцрпљујућим борбама, по врло тешком планинском терену, Моравска дивизија није успела да завлада врхом Селечке планине и до краја децембра 1916. дошло је до стагнације на целом фронту, који ће се нешто касније претворити у рововску војну.

У борбама на битољском бојишту пук је имао следеће губитке: погинуло – официра 17, подофицира, каплара и редова 249; рањено и контузовано – официра 16, подофицира, каплара и редова 789; нестало – подофицира, каплара и редова 48. Укупно избачено из строја 1119.¹³¹

Највећи број погинулих припадника 16. пука привремено је сахрањен на положајима у Добровени, Велеселу, Јаротоку, Сухом Долу, Орехову и по другим местима. Касније су пребачени на Српско војничко гробље у Зејтинлику крај Солуна, где у пантеону палих почивају са осталим српским војницима, од којих је највише погинуло у Црноречкој операцији – њих 8911.¹³²

РАСФОРМИРАЊЕ ПУКА

Шеснаести пук Моравске дивизије је у борбама 1916. године био потпуно избачен из борбеног строја, изгубивши 60% старешина и војника. Највише се осећао недостатак официра – 33 избачено из строја. Услед овако високих губитака преформација је била неминовна. Поред тога, батаљонски лекари су поднели извештај да малаксалост, изнуреност, изнемоглост и болести паралишу војнике и старешине и да су они практично неспособни за наставак ратовања. После вишемесечних борби по киши и снегу војници су оболели од реуматизма и промрзлости ногу. Било је и добровољних предаја Бугарима и Немцима. Са губитком великог броја активних и резервних официра пук више није могао да делује.¹³³

Уопште, велики губици српске војске нису се могли надокнадити новим људством. Српска војска је по други пут морала бити темељно реорганизована. У пешадијским дивизијама расформира-

¹³¹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 310, ф. 1, рег. бр. 1а/1, л. 1 закључно са 74.

¹³² Исто; Миливоје Алимпић, *Солунски фронт*, 252.

¹³³ ВА, ВКС, п. 6, кут. 537, ф. 15, рег. бр. 1/45, л. 1; кут. 534, ф. 2, рег. бр. 2/2, л. 1; кут. 534, ф. 2, рег. бр. 7/3, л. 1.

ни су четврти пукови (16. пук код Моравске дивизије) ради попуне осталих пукова. Тако је српска војска сведена на две армије. Прву армију сачињавале су Моравска, Дринска и Коњичка дивизија. Она је посела фронт дужине 20 km од Сокола до Црне реке, док је Друга српска армија, са Шумадијском, Тимочком и Вардарском дивизијом, посела фронт дужине 35 km од Фруштара до Сокола.¹³⁴

Прекид у борбама је искоришћен да би се одало признање најхрабријим у борбама 1916. године. Поред домаћих, војницима и старешинама дељена су одликовања савезничких земаља. У малом месту Буф код Лерине, 10. марта 1917. били су постројени многи официри и подофицири из 1. пука, који су некада припадали тада већ расформираном 16. пуку и примили француска и руска одликовања. Најпре је прочитана Наредба команданта 1. пука (О. Бр. 1518), а затим је уследила предаја савезничких одликовања.

За заслуге у овим борбама, командант савезничких армија на Солунском фронту подарио је официрима 16. пука: два ордена Почасне легије и три ратна крста с палмом, а подофицирима и редовима три војничке медаље и 15 ратних крстова.¹³⁵

У августу 1917. у Службеним српским новинама објављен је указ о пензионисању око 50 официра, највећим делом виших. Као помагачи организације „Црна рука”, коју је предводио осуђени и стрељани ђенералштабни пуковник Драгутин Димитријевић Апис, нашли су се и официри из Моравске дивизије. Поред команданта Моравске дивизије пуковника Стевана Миловановића, објављено је и име команданта 16. пука пуковника Димитрија Павловића.¹³⁶

Много раније од објављивања овог указа, извршена је смена официра по свим јединицама у српској војсци. Одлазак команданата осетио се код војника. Команданти су били дужни да пре одласка команду предају својим заменицима или помоћницима. Пуковник Павловић је пре одласка у Солун наредио да се читав пук построји у кару и војницима и официрима одржао дирљив говор, наглашавају-

¹³⁴ Милош Добричанин, *Топлички гвоздени пук...*, 359.

¹³⁵ ИАН, ЛФСН, кут. 2, Наредба О. Бр. 1518 за 26. 2. 1917.

¹³⁶ *Српске новине* (1917), бр. 93, 5. август 1914, 1.

ћи да му је жао због растанка. На крају се и сам заплакао, саветујући војнике да и даље буду у служби отаџбине.¹³⁷

Солунски процес је условио трећу промену командног кадра у редовима Моравске дивизије. До краја рата и коначног ослобођења преостало људство из 16. пука се борило у редовима 1, 2. и 3. пука. Званично је 16. пук расформиран 31. децембра 1916. године.¹³⁸

Пук је поново формиран након ослобођења и стварања државе Срба, Хрвата и Словенаца. Постојао је све до слома у краткотрајном Априлском рату 1941. године, када је заувек отишао у историју.

Закључак

Моравска дивизија српске војске у исцрпљујућим борбама, по врло тешком планинском терену, није успела да завлада врхом Селечке планине и до краја децембра 1916. године дошло је до стагнације на целом фронту, који ће се нешто касније претворити у дуго-трајну рововску војну. Због великих губитака из њеног борбеног поретка испао је 16. пешадијски пук „Цар Никола II”. У наставку борбених операција на Солунском фронту могло се рачунати само на оне борце и старешине који су се прикључили другим јединицама.

Пук се у ратовима од 1912. до 1916. године борио храбро и пожртвовано у саставу Моравске дивизије I позива и учествовао у свим великим биткама. Делио је тешку судбину целокупне српске војске приликом њеног повлачења преко Албаније. Опорављен је изашао на солунско ратно бојиште, остајући све до краја. Из овог пука је у Првом светском рату животе дало више од 840 официра, под-официра, каплара и редова. Рањено је било више од 3.640 припадника.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

а) Необјављена архивска грађа

1. Архив Југославије – Београд

¹³⁷ Ратни дневник Станојка Стојковића.

¹³⁸ ИАН, ЛФСН, кут. 2, Наредба О. Бр. 1731.

– Фонд Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1919–1929 (1918–1933)

2. Архив Српске академије наука и уметности Београд

– Легат заоставштине Радивоја Бојовића

3. Војни архив – Београд

– Фонд Војске Краљевине Србије

– Фонд Непријатељска архива

4. Војни музеј – Београд

– Збирка фотографија

5. Историјски архив Ниш

– Лични фонд Стојана Николића

– Збирка фотографија

6. Историјски архив Пирот

– Заоставшина Јована Поповића

7. Музеј примењене уметности (одељење Музеј српског лекарског друштва) – Београд

– Збирка докумената др Симе Карановића

Штампа:

– *Политика* за 1912. годину

– *Службени војни лист* за 1911. годину

– *Српске новине* за 1917. годину

Литература:

а) Књиге:

Алимпић, Миливоје. *Солунски фронт*, Београд: Војноиздавачки завод, 1967.

Българската армия въ Свѣтовната война 1915-1918 г. Томъ II Войната срещу Сърбия презъ 1915 година (Настѣплението на I армия презъ границата отъ 1-и до 14-и октомврий), Министерство на войната щаб на армията-военно-историческа комисија, София, 1936.

Българската армия въ Свѣтовната война 1915-1918 г. Томъ V Косовска операция, Министерство на войната щаб на армията-военно-историческа комисија, София, 1946.

Бојовић, Петар. *Одбрана Косова Поља 1915. године и заштита одступања српске војске преко Албаније и Црне Горе*, Београд: Хитос, 1990.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига 1 (Први период операција – Церска битка), Београд: Издање Главног ђенералштаба, 1924.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига 2 (Други период операција – битка на Дрини), Београд: Издање Главног ђенералштаба, 1925.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига 4 (Трећи период операција – Колубарска битка I фаза – уводна), Београд: Издање Главног ђенералштаба, 1925.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига 5 (Колубарска битка II фаза – одбрамбена), Београд: Издање Главног ђенералштаба, 1925.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига 8 (Војно- политичке припреме), Београд: Издање главног Ђенералштаба, 1926.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига 14 (Трећи период: опште одступање српске војске – друга фаза: одступање главне снаге на Косово поље), Београд: Издање Главног ђенералштаба, 1928.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига 15 (Реорганизација српске војске на Крфу и пребацивање у Солун и околину), Београд: Издање Главног ђенералштаба, 1929.

Видановић, Предраг. *Пиротски крај у европском вртлогу 1912–1918*, Пирот: Историјски архив Пирот, 2015.

Видовдан, *Историја српских ратова 1912–1919 у слици и речи*, књига II, Женева–Београд: 1919.

Гинић, Бранимир. *Битка изнад облака: Цер, Гучево, 1914*, Лозница: Музеј Подриња, 1989.

Група аутора, *Први балкански рат 1912–1913* (операције српске војске), књига 1, Београд: Историјски институт Југословенске армије, 1959.

Добричанин, Милош. *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило”*, Београд: Друштво историчара Србије – Социјална мисао – Интерпрес, 2010.

Дошкиновъ, Петар, *Есенното сражение на Македонския боенъ театъръ – 1916, частъ 1 (Борбата за Битоля)*, София: Министерство на войната щаб на армията-военно-историческа комисија 1937.

Државни календар Краљевине Србије за годину 1914 која је проста, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1914.

Ете тако је било: ратни дневници 1912–1918, приредио Штерић Славољуб, Смедерево: Newpress Брадарац: Манастир Рукумија, 2014.

Зеленика, Милан. *Рат Србије и Црне Горе 1915. године*, Београд: Војноиздавачки завод, 1954.

Калайджиев И, Отъ Кюстендилъ до 1050 (писма отъ фронта), София: Издание на фонда за подпомаглане семеиствата на убититѣ войници отъ 53 пѣх. Полкъ, 1918.

Павловић, Живко. *Рат Србије са Аустроугарском, Немачком и Бугарском 1915. године*, Београд: Научно дело, 1968.

Пашиновъ И., Военна история на 23 п. шипченски полкъ (войната съ Сърбитѣ – 1915 г.), томъ II, София: Печатница на Арм. в.изд. фонд 1931.

Раденковић, Милан. *Колубарска битка*, Београд: Војноиздавачки завод, 1959.

Рајс, Р. Арчибалд. *Шта сам видео и проживео у великим данима*, Београд: Државана штампарија, 1928.

Соколовић, Крста. Хиљаду дана страдања (ратни дневник телеграфисте војводе Степе Степановића), приредио Живорад Петровић, Ниш: Градина, 1995.

Stanković, Đorđe. *Nikola Pašić saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd: Nolit, 1984.

Stanojević, Vladimir. *Moje ratne beleške i slike*, Ljubljana: Jugoslovenska tiskarna, 1934.

б) Чланци у часописима:

Бјелајац, Миле. „Август 1914 – ликови из сенке (начелник штаба Комбиноване дивизије Душан П. Трифуновић)”, *Историјске свеске Андрићевог института*, свеска 8, (август 2014), 14–19.

Богдановић, Бранко. „Церска битка”, *Историјске свеске Андрићевог института*, свеска 8, (август 2014), 8–14.

Денда, Далибор. „Српска војска у Првом светском рату (бројно стање, организација, формација и опремљеност)”, *Историјске свеске Андрићевог института*, свеска 11, (новембар 2014), 1–9.

Кољевић, Срђан. „Цистлерова одбрана Младе Босне”, *Историјске свеске Андрићевог института*, свеска 2, (фебруар 2014), 2–19.

Костић, Радоје. „Други пешадијски пук 'Књаза Михаила' на Брегалници 1913. године”, У: Зборник Народног музеја Ниш, број 21, Ниш: 2012, 45–61.

Николић, Стојан. „О нападу на коту 1212. и њеном освојењу”, *Ратник*, свеска XII, (1930), 34–51.

Перишић, Мирослав. „Објава рата Србији 28. јула 1914”, *Историјске свеске Андрићевог института*, свеска 7, (јануар 2015), 1–15.

Перишић, Мирослав. „Прилог за предисторију Сарајевског атентата”, *Историјске свеске Андрићевог института*, свеска 5, (мај 2014), 2–5.

Читуља погинулих, умрлих и несталих официра, војних чиновника и обвезника чиновничког реда, за време Европског рата 1914–1920, *Ратник*, III, (1925), 173–176.

Читуља погинулих, умрлих и несталих официра, војних чиновника и обвезника чиновничког реда, за време Европског рата 1914–1920, *Ратник*, IV, (1925), 188–192.

Читуља погинулих, умрлих и несталих официра, војних чиновника и обвезника чиновничког реда, за време Европског рата 1914–1920, *Ратник*, V, (1925), 162–172.

Читуља погинулих, умрлих и несталих официра, војних чиновника и обвезника чиновничког реда, за време Европског рата 1914–1920, *Ратник*, VI, (1925), 353–356.

Ниношевић, Мира. „Војничка гробља у лесковачком срезу из Првог светског рата”, У: *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату 1915–1918*, уредник Мира Ниношевић и Верољуб Трајковић, 271–375, Лесковац: Народни музеји у Лесковцу и Врању, 2016.

Лична архива

Стојковић Мира, из Београда

Aleksandar Dinčić, M.A

Historian, Niš

e-mail: adincic21@gmail.com

**SHORT HISTORY OF THE 16TH INFANTRY REGIMENT OF
"EMPEROR NIKOLAS II" IN THE WWI (1914 – 1918)**

(Summary)

The 16th infantry regiment "Emperor Nicholas II" was founded in year 1906, as a regiment of the First Morava Division, while it got its official name five years later, in the honor of the greatest Russian emperor and Serbian defender. He was also known as "Nishki", because the highest percentage of warriors was made by the people from city of Nish and Nish county, while the Headquarters Staff were also located in the center of the Morava Division Region. Since it was the fourth regiment division of the Serbian army, and because of the full filled, the population was also mobilized of the citizens from the southeast and some part of the central Serbia.

The first military engagement of the regiment in the 20th century was its participation in the Balkan Wars, from which he went out victoriously, like the other units of the Serbian Army. Soldiers and theirs commandants bravely

fought for Kumanovo, Bitola, Uskub, on the Bregalnica river, and then repressed the Arnauts revolt in western Macedonia.

During the Austro-Hungarian Serbian Campaign, it curiously fights in all main battles by the end of the 1914, losing almost 100% of the personnel since the beginning of the Great War.

An epidemic of typhoid typhus (1914/15) takes even more soldiers lives, while uninfected take part in the attack on Arnauts in Albania, and then in the suppression of the unite aggression by the Central Powers. Retreating under constant battles across Kosovo and Albania, soldiers arrive to the island of Corfu, recover and participate in exhausted battles at the Salonika (Macedonian) Front. Because of the excessive and irrecoverable casualties, the regiment was finally dismissed by the end of the december of 1916, while the rest of the soldiers approached some other serbian units. An incomplete number of dead, wounded and missing persons is more than 4500 mans.

KEY WORDS: *Regiment, Morava division, battles, casualties, Austro-Hungarians, Bulgarians, Germans*